

РОЗДІЛ 12 ФІЛОСОФІЯ ПРАВА

УДК 340.12

ІДЕАЛ, ІДЕЯ, ІДЕОЛОГІЯ В ДІАЛЕКТИЦІ ПРАВА IDEAL, IDEA, IDEOLOGY IN DIALECTICS OF THE RIGHT

Ткаченко В.І., к.ю.н.,
доцент кафедри приватноправових дисциплін
Університет сучасних знань

Стаття присвячена розгляду духовно-ідеальних явищ правового ідеалу, правової ідеї, правової ідеології, процесу їх діалектичного переходу в матеріалізоване позитивне право, висвітленню через них дуальної природи права та малодослідженого аксіологічного аспекту права.

Ключові слова: правовий ідеал, правова ідея, правова ідеологія, причина і наслідок, перехідно-інверсійні процеси, єдність і боротьба протилежностей у праві.

Статья посвящена рассмотрению духовно-идеальных явлений правового идеала, правовой идеи, правовой идеологии, процессу их диалектического перехода в материализованное позитивное право, освещению через них дуальной природы права и малоисследованного аксиологического аспекта права.

Ключевые слова: правовой идеал, правовая идея, правовая идеология, причина и следствие, переходо-инверсионные процессы, единство и борьба противоположностей в праве.

The article is devoted to the consideration of the ideological and ideologically phenomena of the legal ideal, the legal idea, the legal ideology, their dialectical transition to the materialized positive right, the illumination through these processes of the dual nature of law and the ill-studied axiological aspect of law.

The legal ideal, legal idea and legal ideology as a spiritual-ideal, abstract superstructure in the system of state-legal regulation has not only theoretical but also practical value for studying the analysis of legal reality and allows to shed light on the separate features of the axiological aspect of law. The most important in these processes is an analysis of the mechanism of creating a spiritually ideal over the systemic legal basis of society, state, its reflection in lawmaking and the implementation of law and order. The absence of evolutionary legal ideals, ideas and corresponding ideology deprives not only the person but also the society of purposeful development, freezes the past state of society, and generates uncontrollable causal relationships, anomie (chaos).

Being in legal ideology of ideal of justice, and idea of civil society and legal state from one side, and the reflections of these spiritually-ideal phenomena in a positive right generate a corresponding legal order, "right in an action", legal consciousness of society and others like that. Causal links in these social and legal processes include: the content of the ideal, ideology, ideology as a spiritual and ideal cause; necessary conditions and correlations; transitional-inversion management, politico-legal and law-making processes from cause to effect; consequence – positive law as a form of transformation and achievement of a qualitatively new state in the form of adoption of new legislative acts and their implementation – the creation of a law-order for a corresponding spiritual-ideal. This process takes place in the unity and struggle of opposites that gives rise to contradictions in society and is infinitely a "working engine" that drives the mechanisms of struggle to reflect the spiritual-ideal cause in positive law.

Key words: legal ideal, legal idea, legal ideology, cause and effect, transitional-inversion processes, unity and struggle of opposites in law.

Завданням цієї статті є з'ясування системних зв'язків категорій правового ідеалу, правової ідеї та правової ідеології в контексті їх діалектичного відображення, юридичної імплементації в правотворчості і правозастосуванні. Охоплення в одній статті цих трьох складників направлено на розвиток багатогранного сприйняття проблеми.

У філософії права поняття «правовий ідеал», «правова ідея», «правова ідеологія» частіше розглядаються з декількох позицій, зокрема як елементи правової реальності, як аксіологічні ціннісні основи права. У філософсько-правових концепціях досліджуються загальнотеоретичні аспекти вказаних форм буття права в працях М. Антоновича, С. Верланова, В. Денисова, О. Данильяна, М. Козюбри, П. Рабіновича, О. Рудневої, С. Сливки, С. Шевчука та ін. в рамках класичних теорій природного права та правового позитивізму. Аналіз сучасних наукових розробок із цієї проблеми засвідчує необхідність поглиблення теоретичного дослідження вказаних явищ, що в сукупності виражають динаміку правової реальності, подальшої розробки у теоретичній площині з погляду законів і категорій діалектики.

Природне право містить ідеально-духовні першооснови, а позитивне право тією чи іншою мірою відображає ці основи. Такі абстрактні поняття, як правовий ідеал, правова ідея та правова ідеологія базуються на теорії природного права; враховуючи діалектичні закономірності,

в певних межах знаходять втілення в позитивному праві, нормативних актах нашої держави та країн Європи і світу.

Правові ідеали, правові ідеї, правова ідеологія, виступаючи елементами правосвідомості, не лише визначають сприйняття правової реальності, але й, виходячи з діалектичних процесів, як духовно-ідеальна причина служать двигуном формування правових начал, законотворчості, реалізації права та правозастосування. Право є моментом духовного ставлення до світу, але не охоплює його цілком, тому ідеал, ідея та ідеологія як правові явища виступають лише моментом відносно суспільних ідеалу, ідеї, ідеології та суспільного духовного життя (рис. 1), а їх взаємозв'язок простежується через вплив на економіку, соціально-культурну та інші сфери суспільства через позитивне право. Не заглиблюючись у розгляд суспільних ідеалів, ідей, ідеології зауважимо лише, що, будучи системною причиною, вони за посередництвом права дають імпульс і не тільки «запускають», але і рухають розвиток всіх сфер суспільства та держави.

Нині правові ідеал, ідея, ідеологія як сукупність цінностей, поглядів, уявлень і принципів у концентрованому вигляді відображаються в позитивному праві та є важливим чинником формування правової держави та громадянського суспільства. Правові ідеал, ідея, ідеологія як ідеально-абстрактна конструкція виражають на підставі діалектичних закономірностей вимоги до позитивного

права, знаходяться в ньому у відображеному вигляді, набуваючи юридично нормативного значення в нормативно-правових актах та у вигляді юридично закріплених принципів, визначають закономірності правового регулювання.

У діалектиці розвитку суспільства, держави та права правовий ідеал, правова ідея, правова ідеологія як елементи правової реальності є основою системи цінностей вищого надбудовного духовно-ідеального причинного порядку. На відміну від емпіричних понять позитивного права, це абстрактні природно-правові поняття, які ієрархічно співвідносяться та мають між собою відповідний діалектичний взаємозв'язок (рис. 2).

Актуальність цих понять правової реальності не викликає сумніву. Загалом правові ідеали, ідеї, ідеологія є не тільки основою розвитку окремої людини, але і причиною, рушійною силою розвитку суспільства. Слід врахувати і ту обставину, що наскільки б досконалим не було пізнання, реально воно відображає лише проявлений світ наслідків матеріалізованого позитивного права, через яке, як протилежність, можливо лише теоретично аналізувати світ причин, зокрема духовно-ідеальної причини – правових ідеалу, ідеї, ідеології.

Оскільки для позитивного права більшою системою (надсистемою) є природне право, воно є причиною всього, що відбувається у суспільстві, державі та праві. Для суспільства та держави знайти свої ідеали, ідеї, ідеологію та діалектичний механізм їх впровадження означає знайти образ майбутнього суспільного та державного устрою, свій напрямок, шлях розвитку і, реалізуючи їх, вийти зі стану аномії, зокрема хаосу, корупції, застою. Неготовність державно-правових установ до нових ідеалів, ідей, які генеруються в суспільстві, може привести до революційних перемін, зміни влади. Водночас відсутність еволюційного, програмованого розвитку, успішних реформ і перетворень говорить про те, що суспільство, держава і більшість людей не усвідомили або не знайшли відповідні ідеали, ідеї та не створили відповідну ідеологію й умови їх реалізації через правові регулятори, що породжує некерівані причинно-наслідкові зв'язки. Зокрема, відсутність чіткої національної ідеї позбавляє не тільки національної ідентичності, але й ідеалів та ідеології, які виробляються суспільством і людством загалом.

У загальному контексті правові ідеал, ідея, ідеологія перебувають у ієрархічному діалектичному співвідношенні, де ідеал породжує ідею, а на основі ідеї виникає відпо-

відна ідеологія (рис. 2). Вони відображаються в позитивному праві, яке здійснює регулюючий вплив на економіку, соціально-культурну, освітню та інші сфери суспільства.

У філософській і правовій літературі стосовно правового ідеалу ведуться активні дискусії. Теорія правового ідеалу стала складатися в школі природного права, в контексті аксіологічної рефлексії на правову дійсність, таким чином, раціонально виражаючи етично-правові цінності, насамперед на основі інтерпретації свободи, рівності і справедливості у відповідних філософсько-правових доктринах [1, с. 75]. Історично ідеал завжди розглядався як духовна основа суспільства, держави та права. Так чи інакше, ще в радянському суспільствознавстві склалися традиції розгляду ідеалів як форми духовності та вищого регулятора діяльності [2, с. 12].

Така інтерпретація не зазнала суттєвих змін дотепер. Довідкова література визначає ідеал як найвищу мету, до якої прагнуть люди і яка керує їхньою діяльністю [3, с. 10]. Філософський енциклопедичний словник визначає ідеал як уявлення про найвищу досконалість, котра як взірць, норма і мета визначає спосіб і характер діяльності людини або соціальної групи до її фактичного втілення [4, с. 232]. Таким чином, ідеал виступає вищою метою діяльності суб'єкта, орієнтиром, ідеальним образом майбутньої діяльності як окремо взятої людини, так і всього суспільства, визначаючи шлях його розвитку.

Важливість правових ідеалів безперечна, оскільки право виступає як регулятор в усіх сферах суспільства, зокрема суспільних, економічних та інших відносинах (рис. 1). Вищі цінності наповнюють вищим змістом людське життя і виступають в індивідуальній і правовій свідомості найважливішим ціннісно-змістовними орієнтиром. З іншого боку, ідеал – це образ узгодженого вдосконалення життя людини, колективу, суспільства, який через державно-правовий механізм впроваджується в норми позитивного права.

Правовий ідеал міститься в природному праві та в певних межах відображений у системі позитивного права. Сутність правового ідеалу проявляється у вигляді уявлень про справедливість, втілюваній у позитивне право правовій волі і виступає як морально-правовий спосіб правової дійсності. Звідси випливає, що категорія справедливості є однією з основних етичних категорій, а принцип справедливості – критерієм прогресивного розвитку соціальних

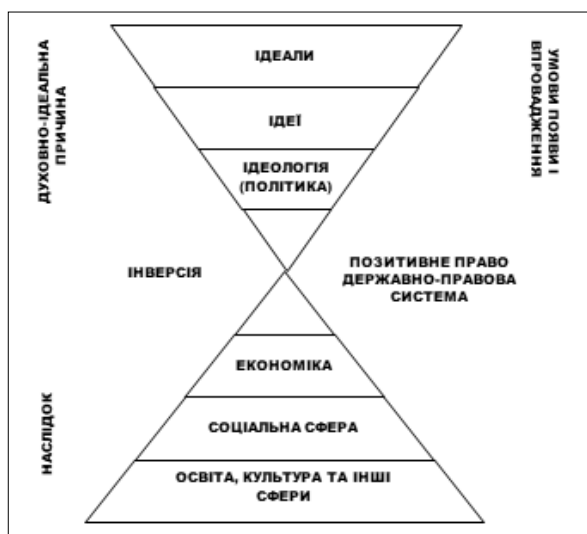

Рис. 1. Відображення (інверсія) суспільного ідеалу, ідеї, ідеології через позитивне право в економіці, соціальній та інших сферах суспільства

Рис. 2. Правовий ідеал, правова ідея, правова ідеологія як системна причина породжують причинно-наслідкові зв'язки та через посередність перехідно-інверсійних процесів відображаються в позитивному праві та відповідному правопорядку

систем [5, с. 227]. Ідеал справедливості – це уявний образ, модель досконалого стану соціуму, тобто гуманного суспільного устрою, це властивість соціальної системи в її ставленні до особистості, це шлях до мети розвитку суспільства, який породжує відповідні ідеї.

Щодо ідей, то у філософській літературі ідея (від грецького – початок, основа, первообраз) – форма осягнення в думці явищ об'єктивної реальності, яка включає усвідомлення мети і способу подальшого пізнання і перетворення світу [6, с. 207]. В українській філософії вчення про ідею плідно розвивав вчений Юркевич, поклавши в його основу «гармонію між мисленням і буттям» [4, с. 236]. Ідея – це образ, начало, форма духовно-пізнавального відображення певних закономірних зв'язків і відношень зовнішнього світу, спрямована на його перетворення. «Ідея», за Платоном, – це причина, джерело буття, зразок, дивлячись на який, творять світ речей [7, с. 125]. Світ ідей – це світ мислення, думок, мрій, мети, способів пізнання реальності для подальшого розвитку суспільства, бачення майбутнього образу справедливого суспільного та державного устрою, правової держави, що можна віднести до сфери духу, причини, яка безпосередньо впливає на буття (матерію) і знаходить відображення в матеріалізованому позитивному праві та політико-правових процесах держави та суспільства.

Вивчення взаємозв'язку ідеалу та ідеї показує, що носієм правових ідеалів є фундаментальні, наскрізні ідеї, орієнтовані на розкриття найбільш суттєвих його характеристик. Очевидно, що зв'язок ідеалу й ідеї діалектичний, вони взаємозумовлені та є сторонами протиріччя [8, с. 59]. Так, ідеали, висловлюючи належне, формують цілісний образ майбутньої дійсності. Ідеї ж, що виражають знання про цю дійсність, можуть розглядатися як конструкції її втілення, носії правових ідеалів, побудовані причинно-наслідкових зв'язків. Тобто, реалізація відповідного ідеалу пов'язана з реалізацією відповідної ідеї або сукупності ідей. Ідея права є найбільш загальним, абстрактним виразом сутності права, його «проектом» чи завданням («регулятивною ідеєю»), вона становить ідеальний аспект буття права, його форму (в «аристотелівському» розумінні) [9, с. 140].

Аналіз ієрархії ідей показує, що основні, найбільш важливі ідеї породжують ідеологію, в якій основна ідея реалізується через сукупність більш детальних ідей у рамках ідеології (рис. 2). Ідея соціалізму в радянській державі породжувала відповідну соціалістичну ідеологію та її впровадження переважно примусовим шляхом [10, с. 235]. В енциклопедичному філософському словнику ідеологія визначається як сукупність взаємопов'язаних ідей, уявлень і переконань, призначених об'єднувати людей заради спільного життя та спільних дій [4, с. 235].

Виходячи з цього визначення, правова ідеологія породжується основною ідеєю, базується на ній, визначає її параметри. У рамках правової ідеології визначає ряд ідей більш детального підпорядкованого рівня, направлених на реалізацію основної ідеї. Основна ідея побудови громадянського суспільства та правової держави передбачає відповідну ідеологію, яка включає ідею реалізації окремих, невідчужуваних прав людини на свободу, рівність, життя, власність, свободу слова та захисту особистості і т. п. (рис. 2). Головний постулат феномену ідеології – висновок про існування в її змісті основоположних ідей, що формують підґрунтя для правової системи держави, становлять незаперечні вимоги до творчо-перетворювальної діяльності у сфері державно-правової дійсності [11, с. 10].

Та політична сила, ідея якої стала орієнтиром для розвитку інколи навіть невеликої частини суспільства, формує ідеологію, поступово міняє світогляд суспільства та впливає на законотворчі процеси. Через ідеологію в позитивному праві відображаються потреби й інтереси соціальних груп, народів, держави, світового співтовариства. Правова ідеологія та процес законотворчості тісно

взаємопов'язані. Правова ідеологія закладає основу для правотворчості у вигляді певної теорії чи моделі, що дає змогу відобразити та зафіксувати в законодавчих актах правові цінності, ідеї та ідеали. У цьому контексті можна погодитися з тезою, що правова ідеологія виступає своєрідним теоретичним проектом для програмування процесів правотворчості законодавчих актів [8, с. 62]. Таким чином, правова ідеологія породжує програму із впровадження правових ідеалу та ідеї в процесі законотворчості, відображення в законодавчих актах (рис. 2), направлених на перетворення суспільства. Закладена в ідеології основна ідея (політична ідея) спрямовує погляди особистостей у визначене правовою реальністю ціннісне русло. Об'єднання людей відбувається навколо ідеї та лідерів (лідера), а ідеологія базується на діяльності колективів, партій, вчених різних напрямків, зокрема філософів, соціологів, політологів та ін.

Правові ідеал, ідея, ідеологія в сукупності складають системну причину (рис. 2), яка породжує причинно-наслідкові зв'язки та приводить до відображення цих цінностей аксіологічного порядку в відповідному наслідку – нормах позитивного права у вигляді Конституції та інших законодавчих актів, їх реалізації та створення бажаного правовпорядку. Така системна причина не стверджує, що дещо, породжуване правовими ідеалом, ідеєю, ідеологією, невідворотно відбудеться за будь-яких суспільно-економічних і політико-правових обставин.

Створюваний причиною наслідок залежить від умов: одна і та ж причина за різних умов породжує в суспільстві неоднакові наслідки. Важливою є та обставина, що за обмеженої, помилкової або утопічної ідеологічної трактовки ідеалу, ідеї та відсутності умов їх втілення інверсія причини в наслідок може відповідно відобразитися в позитивному праві та перейти в протилежність задекларованій ідеї, втративши свій первинний істинний смисл, перетворитися на щось штучне, ілюзорне, що і сталося у реалізації ідеї соціалізму в радянській державі.

На результат суттєво впливають перехідно-інверсійні процеси від причини до наслідку, що управляють втіленням ідеалу, ідеї, в основі яких виконуються конкретні осмислені дії державно-правового механізму із відображення в позитивному праві, які визначають відповідний шлях розвитку. У наведеному вище прикладі щодо радянської держави – це шлях насилля, диктатури із впровадження ідеї соціалізму. Таким чином, виходячи із філософського розуміння, суть перехідно-інверсійних процесів – це шлях, через який духовно-ідеальна системна причина у вигляді правових ідеалу, ідеї, ідеології перетворюється в матеріалізоване позитивне право (рис. 2) та відображається в політико-правових процесах суспільства.

Для прийняття норм позитивного права створюється спеціальний механізм, а також визначаються державно-правові інститути щодо законотворчої, виконавчої та судової діяльності із впровадження норм права в практичну діяльність. Зокрема, в умовах українського суспільства перехідно-інверсійний процес – це шлях від причини (ідеї громадянського суспільства та правової держави, яка базується на ідеалі справедливості) до відповідного наслідку, суть якого – народовладдя та самоуправління (рис. 2). Найбільш важливі риси перехідно-інверсійного процесу характеризуються як технологія вибору найбільш відповідного й ефективного поєднання причини і наслідку.

На перехідно-інверсійний процес як шлях від причини до наслідку суттєво впливають умови, які склалися на момент появи та впровадження духовно-ідеальної причини і «відкривають» цей шлях для інверсії системної причини в наслідок, породжують відповідні кореляційні зв'язки, сприяють або ускладнюють її впровадження в суспільстві, тим самим скеровуючи перехідно-інверсійні процеси до певного наслідку. Умови визначають можливість, а нада-

лі – і дійсність втілення правових ідеалу, ідеї та впливають на характер ідеології.

Зміна суспільно-політичних умов веде до відповідних змін у перехідно-інверсійних і, зокрема, правотворчих процесах, адекватне відображення цих процесів у наслідках цієї причини може призупиняти хід подій у суспільстві, який склався раніше, зупиняти дію причини та створювати нові можливості для розвитку суспільства. Виділяються два основні види умов, які впливають на формування правової ідеології та визначають кореляційні зв'язки в ході інверсії причини в наслідок. Насамперед звертають на себе увагу умови, в яких виникла та сформувалася ідея, обставини, що породили виникнення такої ідеї у світі або у суспільстві, можливість її сприйняття суспільством. Загалом процес формування цієї умови визначив К. Маркс загальновідомим висловом про те, що ідея стає матеріальною силою, коли вона оволодіває масами [12, с. 204].

Таким чином, суспільство, яким оволоділа ідея, через відповідні управлінські перехідно-інверсійні процеси, законотворчість, позитивне право та правопорядок має можливість впровадження ідеї в життя.

Другий комплекс умов – це умови певного суспільства та держави, в яких відбувається реалізація системної причини, що характеризують можливість або дійсність впровадження правового ідеалу, ідеї, ідеології, зокрема ступінь зрілості суспільства, визначений історичним минулим; характеристику політико-правових і соціально-економічних процесів; наявність і достатність рушійних сил суспільства, які узгоджуються з духовно-ідеальною причиною.

Важливість таких умов безперечна, оскільки наявність або відсутність основних умов породжує кореляційні зв'язки, які детермінують процес відображення системної причини в наслідку, що і знайшло підтвердження в історії розвитку держави та права. Відсутність вищезазначених умов у реалізації духовно-ідеальної причини в процесі розвитку держави та права деяких країн призвело до створення тоталітарних, диктаторських держав.

Виходячи з дуальності права, системна духовно-ідеальна причина перебуває в єдності і боротьбі протилежностей відносно позитивного права. Основою цього процесу є боротьба за відповідність змісту природного права позитивному праву через подолання протилежностей, що є закономірним проявом дії закону єдності та боротьби протилежностей у динаміці права [13, с. 173]. Закономірно, що причина і наслідок у цьому процесі є протилежностями, а за їх взаємодії наслідок не є пасивною субстанцією. За взаємодії причини з наслідком як протилежностей, з одного боку, духовно-ідеальної причини (правового ідеалу, ідеї, ідеології), а з іншого – наслідку (позитивного права), наслідок не лише визначається причиною, але і відіграє активну роль і здійснює зворотню дію як на самі правові ідеал, ідею, ідеологію, так і на процес їх втілення, зокрема перехідно-інверсійні процеси. Відбувається взаємний вплив причини і наслідку, духовного і матеріального, що впливає на реальність відображення правових ідеалів, ідей, ідеології в позитивному праві, а за зворотного впливу усувається їх утопічність, ідеалізація, відрив від реальності у суспільстві та державі. Це відбувається за наявності випадків правового ідеалізму не тільки у громадян, але і серед українських законодавців, коли закони стають вираженням найкращих, гуманістичних соціаль-

них принципів, однак у реальному житті їх забезпечення виявляється досить проблематичним [14, с. 294].

Духовно-ідеальна надбудова та матеріалізоване позитивне право існують також у межах протиріччя, яке виникає між чинним писаним правом і бажаним, що формується в контексті природно-правових потреб. Тобто, законотворчість завжди відстає від духовно-ідеальних начал, які несуть правовий ідеал, ідея, ідеологія, що на практиці відображається у відсутності певних норм правового регулювання суспільних відносин. Крім того, нині у впровадженні правового ідеалу, ідеї, ідеології суперечності виникають у суспільстві між сторонами, котрі захищають протилежні інтереси, зокрема між владою, яка відстоює інтереси правлячої соціальної групи, з одного боку, та суспільством або його окремими соціальними групами, з іншого.

У представників влади розуміння правового ідеалу, ідеї, ідеології у прийнятті законів і, особливо, забезпеченні правопорядку досить часто протилежне розумінню значної частини суспільства. Закономірно, що ідеал справедливості кожна із наведених сторін часто розуміє по-різному, виходячи зі своїх інтересів. Це потребує вирішення суперечностей і судовою гілкою влади. Водночас суперечності суб'єктів суспільства, які виникають між протилежностями, є безкінечно «працюючим двигуном», що приводить у рух механізми боротьби за більш чітке і повне відображення духовно-ідеальної причини в матеріалізованому позитивному праві й удосконаленні правопорядку.

Правовий ідеал, правова ідея та правова ідеологія як духовно-ідеальна, абстрактна надбудова в системі державно-правового регулювання має не лише теоретичне, але і практичне значення для вивчення правової реальності та дозволяє пролити світло на окремі особливості аксіологічного аспекту права. Найбільш важливим у цих процесах є аналіз механізму створення духовно-ідеальної надсистемної правової основи суспільства, держави, його відображення в законотворчій діяльності та здійсненні правопорядку. Відсутність еволюційних правових ідеалів, ідей і відповідної їм ідеології позбавляють не тільки людину, але і суспільство цілеспрямованого розвитку, заморожують минулий стан суспільства та породжують некерівані причинно-наслідкові зв'язки, аномію (хаос).

Присутність у правовій ідеології ідеалу справедливості та ідеї громадянського суспільства і правової держави та відображення цих духовно-ідеальних явищ у позитивному праві породжують відповідний юридичний правовий порядок, «право в дії», правову свідомість суспільства тощо.

Причинно-наслідкові зв'язки в цих суспільно-правових процесах включають: зміст ідеалу, ідеї, ідеології як духовно-ідеальної причини; необхідні умови та кореляційні зв'язки; перехідно-інверсійні управлінські, політико-правові та законотворчі процеси від причини до наслідку; наслідок – позитивне право як форму перетворення та досягнення якісно нового стану у вигляді прийняття нових законодавчих актів і їх реалізації – створення правопорядку, відповідного духовно-ідеальній причині. Цей процес відбувається в єдності і боротьбі протилежностей, що породжує суперечності в суспільстві та є «безкінечно працюючим двигуном», який приводить у рух механізми боротьби за відображення духовно-ідеальної причини в позитивному праві.

ЛІТЕРАТУРА

1. Фролова Е.А. право и мораль (критическая философия права и современность). Государство и право. 2013. № 1. С. 74–79.
2. Давидович Е.В. Теория идеала. Ростов-на-Дону, 1983. 184 с.
3. Словник української мови: в 11 т. К.: Наукова думка. 1973. Т. 4. 840 с.
4. Філософський енциклопедичний словник / Національна Академія наук України; Інститут філософії ім. Г.С. Сковороди. Київ Абрис 2002. 745 с.
5. Торосян О.А., Зелепцова М.Г. Идеал справедливости в гуманистической перспективе. Образование. Наука. Научные кадры. 2013. № 5. С. 224–228.
6. Философский энциклопедический словарь. М., 1989. 687 с.

7. Татаркевич В. История философии. Античная и средневековая философия. П.: Издательство Пермского университета, 2000. 482 с.
8. Таймасханов У.Ш. Государственно-правовой идеал: Теоретико-правовой анализ: дисс. ... канд. юрид. наук. Ростов-на-Дону, 2014. 177 с.
9. Філософія права: підручник / за ред. О.Г. Даниляна. Харків: Право, 2017. 207 с.
10. Ткаченко В.І. Причинно-наслідкові зв'язки в генезисі українського суспільства: інверсія ідей. Всеукраїнський журнал «Право і суспільство». 2017. № 3. С. 26–33.
11. Ситник О.М. Правова ідеологія як складник механізму державно-правового регулювання. Держава і право. 2012. Вип. 56. С. 9–14.
12. Словарь крылатых слов и выражений. Академик. М., 2012. 430 с. URL: <https://dic.academic.ru>.
13. Ткаченко В.І. Природне та позитивне право: концепція єдності та боротьби протилежностей в праві. Науковий вісник ужгородського національного університету. Серія «Право». 2017. Т. 2. Вип. 45. С. 171–175.
14. Бурдоносова М.А. Форми правового ідеалізму в сучасному українському суспільстві. Публічне право. 2015. № 2 (18). С. 290–296.